

کلاسیک اسلامی فلسفەنین سون فیلسوفو اولان سۆھروردی نین تور کجە شەری

۱- سۆھروردی نین یاشامی

شیخ اشراق، ویا اصلی آدیلا دئسک، ابوالفتح شیخ شهاب الدین یحیی بن حبش ابن امیرک سۆھروردی، زنجان ویلایتی یاخینیدا ابهر بۆلگەسینین سۆھرورد کندی دە دنیا یا گەلدى (م. ۱۱۵۴ - ۱۱۹۲، ه. ۵۴۹-۵۸۷). سۆھروردی، ایلک تعلیمینی همان کەندە تاماملادی. داها سونرا، فلسفە، یە، اۆزلیکلە ابن سینانین گۆروشلرینە شیدتلە قارشى چىخاجاق اولان فخرالدین رازى ایلە بیرلیکدە، او دۆنمەدە علم مرکزی اولان مراغا شەرىنە گئدر و شیخ مجدالدین چیلیدن حکمت و فقە اُصولو درسلى آلدی. سونرالار اصفهانا گئدر و صوفیلرە تانیس اولار بو دۆنم بایزید بسطامی و حلاج منصور کیمی عاریفلردن ائتکیلنمیشدیر. سۆھروردی بو دۆنمەدە چوخلو فلسفی و ادبی اثرلر یارادار. سۆھروردی نین تفککورو و میراثی، سونرالار فضولی، ختایی، حبیبی، نباتی کیمی بۆیوک تورک شاعیرلرین دوشونجە فلسفەسینی تشکیل وئدر.

شیخ اوزون مدت آنادولودا گزەرک بیر زامان دیاربکیر، میافرقین (سیلوان)، هانی و ماردین شەرلریندە قالدیقدا سونرا کونیا و سیواسا گئدیپ سلطان ۲. قلیچ ارسلانین اوغوللاری بُرکیاروق، ملیکشاه و سولئیمانا درس وئردی. نهایتا شام دا حلب و دمشقە گئدر و خاچلی ساواشلاریندا بۆیوک اۆن و اشتهار قازانان «ملک ظاهر» (صلاح الدین ایوبی نین اوغلو) ایلە گۆروشر، و اونون رشادت و جسارتینە جذب اولاراق و اونون دیلک ایلە حلب دە قالار، و همان شەردە «حکمت اشراق» معروف کیتابینی یازار. مطمئنا ایوبی لر کیمی، حلب شەری تورک یوردو کیمی اولدوغو اوچون، اونوندا نظرنی جلب ائتمیش اولمالیدیر و بو اوزدندە بو دیارلاردا اۆز دوغما یوردو کیمی مسکن سالار.

حلب شەرىندە ایکن، بورادا بیر سیرا محافظە کار و قشری دینچی لرین حسدینە و قیسقانجلیغینا اوغرادى و نهایتا اونلارین شیکایت ایلە زندانا دوشر و سونرادا همان محافظە کار دینچی کسیملرین توطئەسیلە و حتی صلاح الدین ایوبی نین اوغلونون راضی اولماماسینا رغما، زنداندا شەید ائدیله، تاریخی قیدلره گۆره حاکمین سونراکی پشیمانلیقلاریدا ایشە یارامایاراق بیلیم و فلسفە عالمی بۆیوک خُسرانا دوشر. (هيجری ۵۸۷).

سۆھرورد کندی قئیدار شەرىنین ۲۰ کیلومتر غرب طرفیندە یثرلە شیر، قرەقوش چایی بو کندی ایلچیندن گئچیر، بۆلگە، تاریخین یازیلی حالا گلدیگیندن بری تورکلرین یاشایش یوردو اولموشدور، آذربایجان مورخی پروفیسور زەتتابی تاریخ کیتابیندا (ایران تورکلرینین اسکی تاریخی، صفحە ۴۲۰-۴۳۳)، قئیدار تاریخینە اشاره ائدەرک تورکلرین ایسلام دان اۇنجه او بۆلگە دە حۇکوم سوردورمەلریندن

یازار. ائتیمولوژیک جھتدن، (ارک سۆزلویونده اشاره اولاراق) قئیدار و سۆھرەورد سۆزودە تورکجه آنلام داشییر. قئیدارلار ویا قئیدرلر تورک طایفالارینین آدیدیر بو کلمە تورک طایفا آدلاریلادا اؤرتوشور، قایی و قایتلار تورکلرین بؤیوک طایفالاریندان ساییلیر و «ار» اکی تورک طایفالارینین آدیندا گؤرونمکده دیر، مثلاً افشار، قاجار، خزر، آذر و قئیدار/قایتار کیمی کلمە لردە گؤرمک اولار. سۆھرەورد سۆزودە تورک کؤکنلی اولاراق «سۆھرە» و «ورد» سۆزلریندن دۆزەلییدیر، آذربایجان تورکجه سینده کلمە اورتاسینده «ک» حرفی «ه» شکلینده اوخونور، مثلاً سۆکمن سۆزو دیوان لغات تورکده بهادر و ایگید معنا سیندا گلە رک، آذربایجان تورکجه سینده سۆھمن شکلینده سۆیلەنر (مثلاً) خوی یاخینیندا سۆھمن آوا ویا سۆکمن آوا)، سۆک سۆزو «ری/رور» اک ایله سۆھرە شکلینه گلییدیر (ری اکی تانری، آغاجری، سردری کیمی کلمەلردە اؤزونو گۆستەریر)، سۆھرو سۆزو معناجا یئری و دشمنی سۆکن و ایگید آنلامیندادیر، سۆھرە سۆزو ایله آذربایجان تورکجه سینده چوخلو کلمەلر دوزەلییدیر مثلاً: سۆھرۆل (شېستردە کند و چای آدی)، سۆھرون (زنجان و اهرده کند آدی، سۆھرەوان (خویدا کند آدی، یانلیشلیقلا گوهران یازارلار)، سۆھرە (سراب دا کندە آدی)؛ و رد سۆزو، کۆکو تانیماز اولماقلا برابر، تورکجه دە واردی سۆزویله (واریلان یورد معنا سیندا) مُعادل اولاییلیر.

۲- سۆھرەوردی نین تورکجه شعرى

سۆھرەوردی نین دوغولوب یاشادیغی و سونرادا اونون درس اوخودوغو یئرلر تاماماً تورک بۆلگەلری اولدوغونا رغماً دایما بئیلە بیر تبلیغات آپاریلیر گویا سۆھرەوردی تورک دئییل، طبیعتا تاریخ بویو، تورک عالیملرینین چوخو، بیر نچە دیلدە یازدیقلاری اوچون، بئیلە صاحبئمەلرە معروض قالیرلار. بو حادثە سۆھرەوردی اوچوندە گئچرلیدیر.

بؤیوک فیلسوف سۆھرەوردی حاققیندا بو نوع یاناشما طرزینی ترسینه چئویرن، «بایرام» درگی سینین مدیری «علی محمد بیانی» جنابلارینین تلاشی اولموشدور. جناب بیانی، ۱۳۹۵ ایلینده، زنجان توپراقلارینا عاید خمسە بۆلگە سینده، او گونه کیمی تانیتمامیش اولان، و هيجری ۱۳ ونجو یوزایله عاید اولان میرزا صادق اورپادی مانشانی آدیندا بیر شاعرین کیتابینی یایینلار، کیتابین آدی «یتدی نامه» ایدی. قید اولونمالیدی بو کیتابدان سئچیلیمش مطالب، سونرالار جناب رضا همرازین واسطە سیبلە «کتاب زبان و ادبیات تورکی آذربایجان» یاییلار.

بو کیتابدا دیگر دیرلی مطالبین یانیسیرا، اشراق شیخینه عاید اولان بیر شعرده یئر آلیردی. بو شعر تورکجه اولدوغو اوچون بؤیوک اؤنمە مالیک ایدی چونکی بوندان اؤنجه سۆھروردی حاقدا اولان اؤزلرینه چیخما تئزلی، تاماماً چۆرودولموش اولوردو.

کیتابدا شاعیر اورپادی مانشانی، اشراق فیلسوفوندان یاخشی آدیلا سۆز آچاندان سونرا، اۆز شعرینین ایچینده بو عالیمه عاید اولان، شعرى ده یازار، شعرین متنى بئله دیر (دقت اندیله لیدیر بیت لرین اولینده یازیلان ساییلار، سونراکی آچیقلامالار اوچون آرتیریلیمشیدیر):

شیخ اشراق دان انشیت

- ۱- انشیت بو قصه نی ای یار مشتاق، کی صاحب قصه دیر اول شیخ اشراق.
- ۲- قارقوش اولدو مولد اول جنابه، دیل آچدی حرفه گۆز آچدی کتابه.
- ۳- یازیرلار شهر قیدار نی دن، ظهور انتمیش او شیخ پاکدامن.
- ۴- قالیب عقلیم گینه اوندا عجب ده، کسیلدی باشی زندان حلب ده.
- ۵- عربی، تورکونو، هم فارسیاتی، اندیب داخل سۆزون ده چوخ نکاتی.
- ۶- قیلیب اسرار حقّی چون عیانی، وثریب جانین اولوبدور جاودانی.
- ۷- قالیب دیر بیرمی دن آرتیق کتابی، اندیب دیر شهره اول عالی جنابی.
- ۸- رضا اولسون بو گون خواننده بیزدن، گتیردیم یتندی بیٹی اول عزیزدن.
- ۹- بو یتندی بیٹی شیخ اشراق دن سان، آتام نقل ائيله میش اۆز اؤستادیندان.

- (۱) اَقُولُ الْجَارَتِي وَالْدَمْعُ جَارٍ، وَلِي عَزْمُ الرَّحِيلِ إِلَى الدَّيَّارِ.
- (۲) کیمینسه مقصده قاصد دوشوبدور، گرک گئتسین بونو اونا ائشیتدور.
- (۳) مسافر راهی ایستر مقصد اوچون، دایانماز راه ده بیر مقصد اوچون.
- (۴) دایانسا مقصدی هرگز بولونماز، قولاغینا چکین بو حرفی بیر آز.
- (۵) اگر صوفی ایسن صوفینی آتگیل، بیر ایکی سایگیلان مقصوده چاتگیل.
- (۶) فقط آماجینا باخ یولا باخما، ساقین هئچ یترده ساغا سولا باخما.
- (۷) کیمی صوفی، کیمی درویش، کیمی آج، گرگ یول لاردا اولسون، اولدو یلواج.

شعر اوچون قیسا آچیقلاما:

شعرین ۱-۹ بیتلری: جناب اورپادی مانشانی، بو شعرین اؤزونه عاید اولان دوققوز بیتین، ایلک بیتلرینده، سۆھرە وردی نین دوغوم یثری و شهید اولدوغو حاقدان آچیقلامالاردان سونرا بشینجی بیت ده اؤنملی مسئلهیه اشاره ائدر و سۆھرە وردی نین اوچ دیلده یعنی عرب، تورک و فارس دیللرینده اثرلر یازدیغینی سؤیلر، بو سۆز او جهتدن اؤنملیدیر کی مطمئن بو بؤیوک فیلسوفون آیری تورکجه اثرلریده

واردیر و بونلاری آراشدیریپ تاپماق گره ییر. سونراکی بیتلرده، یندی بیتین سۆھرەوردی یه عاید اولدوغونو تاکید ائدر. بو شعرلرین معناسینی داها آچیق شکیلده وئیرم.

(۱) دئیرم قونشوما گۆز یاشیمی تۆکرکن، منه یولجولوق عزمی گره ییر بیر دیار اوچون.

(۲) هر کیم بیر آماج اۆزهره یولا دۆشوبدور، بو یولو سونونا قدر گئتمه لیدیر.

(۳) آماج یئتیرمک اوچون بیر سیرا یول یۆنتملر اولمالیدیر، یو یۆنتملر هدف دئیل بلکه آماجا دوغرو گئتمک اوچون اولمالیدیر.

(۴) یولا دوشن و بیر هدف دوغولتوسوندا یوروین، بونو اییی بیلمه لیدیرکی، او اصلا هدفیندن و سۆزوندن دۆنمه مه لیدیر چونکی دایانارسا و شوبه هیه دوشرسه داها مقصده چاتا بیلمز.

(۵) صوف یۆندان اولان گئییمه دئییلیر، صوفی ده یون گئییم گیه نه دئییلیر، بو بیت ده سهره وردی دئیر حتی یون گئییمی ده اۆزوه یوک ائله مه و مقصودا یتمک اوچون، بیر ایکی سای و یولووا باشلا.

(۶) آماجی بیلیمک چوخ اؤنملیدیر، آماجدان قایماق و ساغا سولا منحریف اولماق، اینسانی آزدرار و هئچ واخت نظرده توتولان آماج یئتیشه بیلمز.

(۷) آماجی تانیماق و بو هدفه دوغرو یورومک، بوتون اینسانلار اوچون گئچرلیدیر، اینسان بو یولدان قایارسا اۆزوده محو اولوب گئندر، صوفی، درویش ویا یوخسول اولسادا یئنه بو یولو تانیمالیدیر و حتی یالواج (پیغمبر و تانری ائلچیسى) اوچونده بو مسئله بئله دیر.

بو بیت ده ایشله ن یالواج سۆزو تورکجه کلمه دیر، پیغمبر و قیلاوؤز آنلامیندادیر. محمود کاشغرلی نین (م. ۱۰۰۸-۱۱۰۲ ه. ۳۹۸-۴۹۵) یازدیغی دیوان لغات تورک ده یالواج سۆزجو یو تانری ائلچیسى اوچون گلمیشدیر، آیریجا دیواندا بیر ده یالافار کلمه سی واردیر، خاقان ویا بیر اینسانین آیری بیر یئره یوللادیغی ائلچی یه یالافار دئیر دیرلر. ائتیمولوژیک جه تندن، دیوانداکی کلمه لر باخارساق بو کلمه لر یال و یول کلمه لر ییله باغلانتی لیدیر. و بونلار هر ایکیسیده عئینی سۆزجوک اولاراق اوزانیب گئندن آتش یالوونا ویا یول کیمی اوزانان یولا دئییلیردی، دئمک اولار، طبیعتا بیر خاقان و بیر یلرینین ائلچى سی او شخصلردن اولاردی کی سۆز و یول یۆنتم صاحبی ایدیر و باشاریلی و آغ ساققال اینسانلار ساییلاردیلار بو اساسدا یالافار بیلیجی و باشاریلی ائلچی معناسیندادیر و یالواج ویا یالواج و یلواج سۆزجو یوده یول و مکتب صاحبی اولان پیغمبر و تانری ائلچیسى معناسیندادیر، بو کلمه لرده «فار، وچ» اک لری وار سۆزونون مختلیف و دئیشلمیش شکیللری اولمالیدیر.

سۆھرەوردی نین بو شعرینین ایلک بیتینی، آذربایجانین بؤیوک شاعرلریندن حکیم هیدجی، تورکجه شعرینه تضمین اولاراق سئچمیشدیر، بو مطلب، هم یوخاریدا اولان شعرین اشراق شیخینه عاید

اولماسینی کسینلشدیریر، و بیر طرفدن هیدجینی عینی یوردا عاید چوخ اسکی بیر فیلسوفا اولان
حۆرمتینی و اهمیت وئرمه سینی گۆسته ریر.

منم غم دوشگونو غربت دجاری، پوزولموش کؤوشنی سولموش باهاری.
کونول آغلا گنده کی کنده ساری، اقول الجارتی والدمع جار،
ولی عزم الرحیل الی الدیار.

قایناق: (۱- موسی هریسی نژاد، صفحه ۲۵. ۲- تاملی در زندگی و شعر حکیم هیدجی، صفحه ۵۹).

شیخ اشراق همین مطلع ایله عربجه شعریده واردی:

اقول لجارتی والدمع جار، ولی عزم الرحیل الی الدیار.
دزینی أن اسیر فلا تنوحی، فإِنَّ الشَّهْبَ أَشْرَقَهَا السَّوَارِ.
و سیر السائرین الی النجاح، و حال المسرفین الی البوار.
شعرلرین آنلامی بئله دیر.

(دئیریم قونشوما گؤز یاشیمی تۆکرکن، منه یولجولوق عزمی گره بیر بیر دیار اوجون.

منه نشان وئر، بو اسارتیم اوجون یاس توتمازسان، گوی داشلارینی پاریلدا تیر الیریمین بز کلری.

سالکلرین (یولجولارین) سیری قورتولوشا طرفدیر، و اسرافچیلارین حالی کؤتولویه دوغرو دور.)

سۆھرەوردی بو مضمونو بیر آیری شعرینده بئله ایشله در

و ائی فی الظلام رأیتُ نوراً، کأنَّ اللَّيْلَ بَدَلَ النَّهَارِ

(من قارانلیقدا بیر نور گؤردوم، ائله ییل کی گنجه نی گوندوزه دؤنده ریبدیر)

-بو شعرلر سۆھرەوردی نین اؤز یول یؤنتمینه و یولونا اولان ثابت قدملیگین گۆسته ریر و طبیعتا بو یولو

اؤزوده گنده رک بو یولدا جانین قویدو.

۳- غزالی و تهافت الفلاسفه

بو دؤنم فاناتیک و متعصب کسیملرین واسطه سیله بؤیوک بیر فلسفه و بیلم قارشیتی آخیم باشلار، بو

آخیم غزالی نین تهافت الفلاسفه کیتابینین یازماسیلا زیرویه چاتار (م. ۱۰۵۹-۱۱۱۴، هـ ۵۰۵-۴۵۰).

تهافت الفلاسفه، ۴ مقدمه و ۲۰ مسئله دن اولوشور، غزالی بو مسئله لرده، تانری، وارلیق، تانرینین صفتلری

و ملکلر حاقدا، عملا چوخ سینسی تلیس یوللاریلا، و فیلسوفلارین جدلی سؤزلرینی عاغلا اویقون

اولماماسینی اورتایا قویاراق، فیلسوفلارین بونلاری اثبات ائتمکده عاجیز اولدوغونو اؤنه سورر و

اونلاری تکفیر ائدر.

-غزالی کیتابیندا ۱۷. مسئله ده سببیت، و علّیتی (ندنسلیگی) رد اندر؛ میثال وئرسک غزالی بیر یئرده بئله دئیر: فیلسوفلار، بیرینجی مقامدا احتراق و یاندرمانین فاعیلینی اؤد و آتش بیلرلر، حالبوکی اونون فاعیلی تانریدیر. و یا مثلاً بیرینین آنادان اولماسی نین فاعیلینی آتاسی اولاراق دئمک اولماز، یالنیز مَلک لَر طرفیندن اونون وجودو و اونون آتاسینین بطنینده قویولوبدور.

ایکینجی مقامدا (نقلی دلیل گتیره رک) اؤد ائله یه بیلر یاندرمایا نئجه کی ح. ابراهیمی یاندرمادی. ویا ح. موسی نین عصاسی اژدهایا دؤنوشدو. ویا بیر اؤللو، تانری طرفیندن دیریلدی. یعنی مومکوندور تانری ح. ابراهیمده ویا اؤد دا ائله خصوصیت یاراداکی اصلی تاثیرین قویمایا.

بو اوزدن بو ادعا کی اؤد، ذاتیندا یاندرماغین فاعیلیدیر ویا چؤرک دویماغین، و داوا ساغالماعین فاعیلیدیر باطیلدیر. [بو دوشونجه یه گؤره اگر اینسان الینی قوزاییر اصلینده اینسان فقط بونو ایسته ییر و قوزو زاماعین فاعیلی تانریدیر. و اینسان مجازاً دئیر کی اینسان فاعیلیدیر.]

-بو حاقدا دئییه یلیک، غزالی بیر طرفدن، معجزه کیمی ۳-۵ حادثه نی حتی استثنالار اولاراق قبول ائدرسک ده، میلارد میلارد علّت اساسیندا حادث اولان حادثه لره غالب قیلدی و بوتون علّت قانونو سوال آلتینا آپاردی (علّت ویا سبب-سونوج یاساسی بورادا بیر حادثه و وارلیغین آیری بیر حادثه و وارلیغین اورتایا چیخماسیندا ضرورت تشکیل وئرمه سینه دئییلیر)، و اونو رد ائتدی، آیریجا غزالی عمدا هر نوع آردیجیلیغی (تعاقب، دالالا، آرد آردا گلن حادثه لری)، علّت اساسیندا اولان حادثه لرله قاریشدیراراق، اساس مسئله نی لوٹ ائتمه یه و اعتبارسیزلاشدیرماغا چالیشدی. ماراقلیلار بو موضوعو مقاله سونوندا وئرلین قاینقلاردا تعقیب ائده ییلرلر، بورادا بو قدریله کفایتله نیریک.

-بونا باخمیاراق کی ابن رشد (م. ۱۱۲۶-۱۲۰۰، ه. ۵۲۰-۵۹۵) تهاؤت التهاؤت کیتابیندا عینا ۲۰ مسئله باشلیغی آلتیندا غزالی نین ائلششدیریلرینه و آیریجا ۱۷ینجی مسئله ده سببیت حاققیندا، فلسفه یه و عاغلا اویقون جاوابلار وئرر، آما باسقیجی حاکیملر، قشری دینچی لرین تحریکیله نهایتا اونو تبعید ائدرلر و کیتابلارین یاندریدیلار.

نهایتا بو ساواشدا نقلی جهت، ظفر قازانار، عقل منطقی یتیلگی یه اوغرار. و بو تارتیشمالار، ۵. یوزایلدده فلسفه ویلیمسلا آراشدیرمالارین، هزیمت ایله سون بولار.

۴- فلسفه ییلیم قارشی تیلیغی نین ادبیاتا یانسیماسی

غزالی دن سونرا ابن تیمیه و ابن جوزی نین تشبّث لاریلا فلسفه و عاغیلچیلیق مفکوره سی یئنه ده هجوملارلا معروض قالدی ابن تیمیه (م. ۱۲۶۳-۱۳۲۸) دئیر: «فلسفه ایکی بؤلومدن تشکیل تاپار: قُلّ و سَفَه. ابن جوزی ده اونو تعطیل ییلیم (علم تعطیل) آدلاندرار.

غزالی نین تاثیر آلتیندا، بوتون ادبیاتچیلار، عاغل و یلیم قارشیتی توتوم اورتایا قویارلار و عملا قدرچیلیک دوشونجه سینه قاپیلارلار (مقهور اولارلار).

خیام (۱۰۴۸-۱۱۳۱) بیر شعرینده بئله دئیر:

اجرام که ساکنان این ایوانند، اسبابِ ترددِ خردمنداند.

هان تا سر رشته یِ خرد گم نکنی. کانا که مدبرند سرگرداند.

دشمن به غلط گفت که من فلسفیم، ایزد داند که آن چه او گفت نیم.

لیکن چو در این غم آشیان آمده ام، آخر کم از آن که من بدانم که کیم؟

(ایلک دؤردلو کده عاغلچیلار مذمت اولار، ایکینجی دؤردلو کده بئله دئیر: دشمن یانیشلیقلا فیکر

ائله دی من فلسفه چی-یم، الله بیلیر کی من اونون دندگی گیی دئییم. بورادا آچیقجا خیام اؤزونو

فلسفه چی اولماقدان اوزاق توتماق ایستر.)

حافظ (۱۳۱۵-۱۳۹۰):

حدیث از مطرب و می گو و رازِ دهر کمتر جو، که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معما را.

(یالنیز می و مطرب دن دانش و دهرین سیررین آختارما، چونکی ایندییه دک هتچکس اونون سیررین

آچمایب و آچایلمز.)

خیام یئنه ده دئیر: این خردِ خام به میخانه بر. تا می لعل آوردش خون به جوش.

شیخ بهایی (۱۵۴۷-۱۶۲۱) فلسفه نین مذمتینده، بیر اوزون شعر دئیر. اوندان بیرنچه بیت:

این علمِ دنی که ترا جان است، فضلاتِ فضائل یونان است.

اندر پی آن کتب افتاده، پستی به کتابِ خدا داده.

(سنه اهمیتلی اولان بو آلچاق بیلیم «یعنی فلسفه»، یونان فضیلتی و فضله سیدیر و بوندان دولایی تانرینین

کیتابینا اؤز دؤنده ریرسن.)

-مولانا (۱۲۰۷-۱۲۷۳)، مثنوی سنین ایلک دفترینده، استدلالچیلارین آیاغین قورو آغاج کیمی بیلهرک

ایکینجی جیلده ده بئله دئیر:

فلسفی را زهره نی تا دم زند، دم زند قهرِ حقش برهم زند. فلسفی کو منکرِ حنا نه است، از حواسِ اولیا

بیگانه است. (فلسفه نین گوجو یوخدور حق دن دانشا، و حنا نه نی رد اندهرک اولیا لاردان بیگانه دیر.)

عطار (۱۱۴۶-۱۲۲۱) بئله دئیر: کاف کفر اینجا بحق المعرفة، دوست تر دارم ز فای فلسفه.

(معرفته آند اولسون، من کو فرون «کاف» نی، فلسفه نین «فا» سیندان داها چوخ بیه نیرم. یعنی کافر

فیلسوفدان یتدی.)

خاقانی نین بو سایاقدان چوخ شعرلری وار، اؤرنک اوچون بیرینی وئیریک:

فلسفی دین، مباحث خاقانی. که صلاح مجوس به ز آن است.

در ترازوی شرع و رسته‌ی عقل. فلسفه فلس دان و شعر شعر (آریا).

-ادبیاتدا چوخلو بوجور اؤرنکلره راست گله‌ییلیریک، نهایتا بو بؤلومده وئرلین اؤرنکلره عطفاً، غزالی دن باشلا یاراق، بؤیوک دین عالیم‌لرین قاتیلمالاریلا و شاعیرلرین اشتراکیلا، نقل و عقل آراسیندا اؤنجه کی باریشدیرما تلاشلاری و بیلیم اؤزهرینده آپاریلان تشبثلار پوزقونا اوغرار، بو ساواشدا نقلی جهت، ظفر قازانار، و عقل منطقی، ینیلگی یه اوغرار. بئیله‌لیکله بو تارتیشمالار، ۵. یوزایلده فلسفه و بیلیمسل آراشدیرمالارین، هزیمت ایله سون بولار. ینته‌ده قید اولونمالیدیر کی بورادا غزالی بو آخیمین سمبولو کیمی وئرلیمیشدیر و الا چوخلو عالیم‌لر بو آخیمدا اشتراکلاری واریدی.

بو دؤنمده عمومی ادبیات و خصوصاً فارس ادبیاتی، دوشونجه جهتیندن بؤیوک دورقونلوقا و رخوته دوشر، و خراباتچیلیق و خصوصاً شاهدبازلیق بو ادبیاتین اصلی موضوعسونو تشکیل وئرر، بو مسئله نی حافظ و سعدی دن باشلا یاراق تقریباً بوتون شاعرلرین شعرلرینده گؤرمک اولار، تورک دیوان ادبیاتی‌دا بونا باخمایاراق کی شاهدبازلیقلا اوغراشمادی آما خراباتچی بیر دوشونجه ایچینده دورقونلوقا و رخوته گیردی. و بیلیم و عاغل مسئله‌سی توپلومدا و ادبیاتدا مذمت اولدو، و گئریچیلیک، تقدیر اولوندو.

۵-سۆھرەوردی نین فلسفی دوشونجه‌سی

هئچ شک یوخکی فلسفه قارشیتی غزالی آخیمیندان سونرا، سۆھرەوردی، اسلام فلسفه‌سینین عاغلچی فیلسوفلار جامعه‌سینین، سون و عین حالدا بؤیوک فیلسوفو سایلیر، سۆھرەوردی سونراسی، عاغل و بیلیم آخیمی و فلسفه حرکتی سون بولار و داها هئچ واخت دا دیرچه‌له‌یلمز، یعنی غزالی چی آخیم قطعی صورتده ظفر قازانار و فلسفه- عاغل حرکتی نی همیشه‌لیک پوزقونا اوغرار. سۆھرەوردی کلاسیک فلسفه‌نین، بوتون اسلام عالمینده ده سون پیغمبری کیمی سایلیر. و فلسفه آلانیندا اونون پیغامی، عینا اسلام پیغمبرین تانری طرفیندن اینسانلارا گتیردی سون سؤز گیبی گؤرولمکده دیر. سۆھرەوردی دن سونرا فلسفه آدیلا هئچ بیر فیلسوف و هئچ بیر یازی یارادیلمادی، بیلیم و فلسفه و عاغل یورتمک، دؤندورولدو، فلسفه و عاغل و بیلیم تکفیر اولدو، صوفی‌لیک و عارفچیلیک، حکمتچیلیک و داها دوغروسو شهودچولوق آدیلا اونون یئرینی توتدو، اسلام عالمی بو جهتدن اوزون بیر قارانیغا گیردی. سونرالار بیر سیرا حرکتلر، گئری دؤنوش حرکتی کیمی اورتایا چیخاراق، نهایتا صدراچی آخیم واسطه‌سیله تماما ایدآلیستی بیر دوشونجه ایله و شهودچولوغو ساووناراق، بیلیم قارشیتی دوشونجه‌ایله، فلسفه و حکمتی، کلاسیک اسلامی فلسفه‌نین گئریلرینه دوغرو، و تا پلوتینوسچو و افلاتونجو دوشونجه‌یه سوروتله‌دی و فلسفه آلانیندا بیر سیرا آچیق قاپیلار یارادان سۆھرەوردی نین ده

فلسفەسینین قاپیلارینی تاماماً قاپامیش و باغلامیش اولدو. و نهایتاً بوتونجوللوک و آیریلیقچیلیغین سۆزجولیونو ائندەرک، اونلارین تمثیلجیسی حالینا گلەرک، کارل پوپترین سۆزو اساسیندا، افلاتونون سئچکین قروپ تئوریسینین حکمت ساحاسیندا اویقولاییجیسی حالینا گلدیلر. بو آخیم، ظاهری بزکلرینه باخمایاراق، بیر طرفدن فلسفەنین اساس ابزارى و آراجى سایلان عاغیل عنصرونو، و دیگر طرفدندە طبیعتدە اولان اساس یاسانی یعنی عئیتی هئچە ساییاراق عملا بیلیم و عین حالدا فلسفە نین اؤنونو تاماماً قاپامیش اولدو.

بونو آچیقلاماق اوچون قیسا بیر بیلگی وئریلمەلیدیر.

—سۆھرە وردی بئیلە دوشونوردو بوتون موجودلار و وارلیقلار نوردان دوزەللیلر، نورلارین بیریرلرینه ساجماسیلا و بیریرینه توخونماسیلا بو گؤرونوتولر مئیدانا چیخار، اشراق سۆزو عربجەدە ایشیقلا رین بیریرینه توخونماسی و دیمەسى معناسیندا اولاراق بو فلسفە نین آدی کیمی تانیار.

سۆھرە وردی نین بوتون تلاشی بو جهتدە ایدی، غزالی آخیمیندان سونرا، آغیلچی فلسفە ایلە تصوفی شهود آراسیندا کۆپرو قورسون و اونلاری بیرلریلە باریشدیرسین، آما متعصب دینچیلر بونادا تاب گتیره بیلمە دیلر و نهایتاً بو حرکتی یئر کؤکویله بوغدولار.

سۆھرە وردی نین بو تشبؤ حاقدا بیر نئچە اؤرنک وئیریم.

سۆھرە وردی حکمت الاشراق کتابیندا بئیلە یازار: (دقت اولمالیدیر، بو کتابدا ایشلەنن شهود سۆزو، عرفانی شهود معناسیندا اولاراق سئزگی (intuition) آنلامیندادیر و محاورەای معنادان فرقلیدیر.)

شهاب الدینە گۆرە هر اینسان، ایلکجه مباحثە حکمتی اؤیره نمەلیدیر و سونرا ذوق حکمتینە یؤنەلەبیلیر، بو اوزدن اونون تعلیم تربیت یؤنتمی بو ساییاقدایدی کی ایلکجه مشاء حکمتینی آچیقلا یار و کتابلاریندا ایضاح لایار، و سونرا پیرو لارینا اشراق فلسفەسینە گیرمەسینی توصیه ائدر، یعنی مباحثە حکمتینی، ذوق حکمتی نین مقدمەسى کیمی گۆرر. (قاینق: حکمت الاشراق کتابی، صفحە اوتوز دؤرد.)

(آچیقلیق وئریلمەلیدیر کی سۆھرە وردی نین فلسفەسیندە، مباحثە حکمتیندن منظور، عاغیل، استدلال و علم یولویلا مقدماتی اؤیرنمک، و آیری دئییشلە، عقل یولویلا و فارابی و ابن سینانین یولو اولاراق مشای فلسفەسى اساسیندا، بیلیم یؤنتملریلە و دلیللریلە بیلگی لره یئتیشمک دئمکدیر. و ذوق فلسفەسینین معناسی، ریاضت و سئزگی و شهود یؤنتم ایلە، داها یوکسک سۆیەدە بیلگی یە ال تاپماق دئمکدیر.)

یئنەدە سۆھرە وردی، «المشارع و المطارحات» کتابیندا بئیلە دئیر: «بو کتاب اوچلو بیلیم دن عیبارتدیر... و بورادا من، مشائی فلسفە سیندن خارج اولمامیشام، و هر کس بحثی علملردە (مباحثە فلسفەسیندە)، کامل مهارت الە گتیرمە ییبدی، اونون اشراق حکمتینە یول تاپماسی مۆمکون دئییلدی، و لازیمدیر او شخص، بو کتابی، اشراق حکمتینە گیرمەدن مطالعه ائتسین. و او زامان کی بو بؤلومو دوزگون آلقیلا دی، و بو

یولدا استوار و مؤحکم اولدو، اونندان سونرا ریاضت یولونا آددیم آتمالی و اشراقا داخیل اولمالیدیر، تا بلکه بعضی اشراق مبادی سینی و ایلکه لرینی گۆرۈتۈلە سین و اونلاری مشاهدە اتسین « (قاینق: حکمت الاشراق کیتابی، صفحە ۱۰۷) »

-بوتون بو مطالبه نظراً و خصوصاً مودثرن و پست مودثرن فلسفه لریده نظردە آلدیغیمیزدا، بو موضوعنو آچیق آیدین سۆیله مک مومکوندور، سترگی ویا شهود، گۆیلردن اینسان ذهنینه گلن بیلگی دئییل، بلکه اینسانلارین یۆنه لیمسلیک (قصیدت، Intentionality) یۆنتملریله و بیر شیئە و فیکیره اوداقلانماسیلا اله گتیره بیلدیکلری شئیدیر. یعنی دینسل بیر دیلله دئسک، سترگی، گۆیلردن اینسان ذهنینه گلن بیلگی دئییل، بلکه تانری نین اینسان وجودوندا یاراتدیغی یتته نگین امکاملارینداندیر. بونون ترسینی سۆیله مک تانرینین یاراتدیغی نظم و دوزەنی نی هئچه سایماق دئمکدیر.

یتته ده دۆنه دۆنه وورقولانمالیدیر، سۆھرە وردی نین سۆزلری اساسیندا بیر شئی حاققیندا، وار اولان بیلیمی اۆیرنمەدن اونلاری سترگی ایله اله گتیرمک خورافات دان باشقا بیر شئی دئییلدیر، و چوخلو اسلامی بیلگین لرحه، مسلمان عالمی نین گئری قالما سببلرینین باشیندا خرافاتا اینانماق اولراق، بیلیمی اؤنمسه مه مک گلیر.

۶- اشراق فلسفه سی نین قاینق لاری

هئچبیر فلسفی مکتب، اؤزوندن اؤنجه کی فلسفی مکتب و دوشونجه لردن باغیم سیز و تاریخی زمینلری اولمادان اورتایا چیخمامیشدیر. بو، سۆھرە وردی نین اشراق فلسفه سی اوچون ده گنچرلی دیر. شوبهه سیز سۆھرە وردی نین ایلک قاینغی، فارابی، ابن سینا، الکندی، غزالی و اؤنجه کی دیگر فیلسوف لارلا تانیشدیران استادلاری دیر. اؤزلیکلە سۆھرە وردی نین وارلیقدا بیرلیک تفککورو بؤیوک اؤلچوده فارابی نین «اؤنجه سیز و سونسوز وارلیق» تفککوروندن چوخ ائتگیلنمیشدیر. او عئینی شکیلده، اشعری و معتزله مُتکلم لر ییله و آلتینجی یوزایله قدر بیرچوخ طرفدار بولان تصوّف و عرفان استادلاریلادا یاخیندان تانیشمیشدیر.

سۆھرە وردی هر شئیدن اؤنجه، مسلمان بیر فیلسوف عنوانیلا، قران-ی کریم باشدا اولماق اوزره اسلامی متینلرین تاثیرینده قالمیشدیر.

البته سۆھرە وردی نی یانلیش دوشونلر آز اولماییدیر، حتی ملا صدرا کیمی بیر عالیم، سۆھرە وردی نین تناسخ تئوریه سینه ایناندیغینی ظن ائدیپ حالبوکی درینه گئندە حکمت الاشراق کیتابیندا او هم تناسخ و حلول مسئله سینی رد ائدیدی و هم مجوسیتی یانلیش بیر اینانج کیمی تانیتدیریدیر.

یوخاریدا قئید اولوندوغو کیمی، سۆھرەوردی، اشراق فلسفەسی تئرمینولوژیسی نین کیلیدی اولان نور، ظلمات، ضیا، شرق (مشرق) و غرب (مغرب) کیمی تئریملری قران دان ایلهام آلمیش و فلسفەسینی بونون اوزەرینە بىنا ائتمیشدیر.

سۆھرەوردی نین اشراقی حکمتی نین تملینده ائتکی لی اولان بیر دیگر دوشونجه سیستمی ده هئرمئسی فلسفەدیر. هئرمئس یونان میتولوژی سینین بیر فیقورو اولاراق، چوخلو متفکرلر اونون حضرت ادریس اولدوغونا اینانارلار. هئرمئس، سۆھرەوردی یه گۆره اشراقی گلهنگین و سنتین باباسی دیر. زیرا او، اشراقی سنتی، تاریخی جهتدن هئرمئسه وصل ائدر

سۆھرەوردی هئرمئس فلسفەسی نین، اؤز فلسفەسی اوزەرینده کی ائتکیلری حاققیندا دئیر کی : «ایلاهی، سنین اوچون آشیکار قیلدیغیم بو نورلار علمی و بونا باغلی دیگر علملرین صراط المستقیمده گلیشمەسینه یاردیمجی اولان فلسفە اؤنجوسو افلاتون دور. طبعی بو علم و اشراقی حکمتین تاریخی گنجیمیشی، فلسفە نین باباسی اولان هئرمئسه قاووشور...»

چوخ بیلگینلر بئله بیر سؤز دئمکده دیر : «فارابی نجور کی مئشای فلسفەسینی احیا ائتدی و بونون اوچون «معلیم ثانی» (ایکینجی اؤیرتمن) آدلاندى، سۆھرەوردی ده یازدیغی رساله و کیتابلارلا، اشراقیلرین فلسفەسینی احیا و تجدید ائتمیشدیر.»

دئمک اولار آیریلیقچیلار طرفیندن یورودولن بوتون باسقیلارلا رغماً، بو آخیم عملا تورک کوتله لرینین دوشونجه سینین تمثیلجیسی اولاراق، عملا فلسفە و دوشونجه سیستملرینین خالق دوشونجه سییله مۇطابقتی سایلمیشدیر.

۷-مقاله نین عنوانی حاقدا مهم نکته: سۆھرەوردی، حکمت الاشراق کیتابینی، اؤز یازیسینا گۆره، هجری ۵۸۲ ده (۱۱۸۷) یازار. آما ابن رشدون کیتابی «تهافت التهافت» ین یازما تاریخی بللی دئییلدیر، آما حدس و ورولورکی بو کیتاب ۵۷۶ دان (م. ۱۱۸۱) تنز یازیلما ییبدیر، چونکی ابن رشد، «فصل المقال» کیتابینی ۵۷۵ ده و «الکشف عن مناهج الادله» کیتابینی ۵۷۶ دا یازار، و مناهج الادله کیتابیندا فصل المقال دان آد آپارار آما تهافت التهافت کیتابینین آدی بورادا کئچمز.

بو کیتابین یازیلما تاریخینی بیلیمک اوچون تاریخه باش وورمالی ییق. تاریخی قیدلره گۆره، اندولوس دا مَوحدان حکومتی نین ایکینجی حاکیمی ابویعقوب اویدو، او فلسفە بیلن ایدی، بو زامان ابن طفیل ین (هـ) ۴۹۸-۵۸۰ م. (۱۱۰۵-۱۱۸۵) توصیه سییله، ابن رشد حاکیم ین یانیندا بؤیوک حؤرمّت و ارج و قربا صاحب اولار، ابو یعقوب، هـ ۵۸۰ دا (م. ۱۱۸۵) اؤلر و یثرینه اوغلو ابویوسف المنصور اوتورار، آما ۱۰ ایل سونرا (یعنی هـ ۵۹۰، ۱۱۹۵ ده) افکار عمومی باسقی سی سونوجو و بیر سیرا شخصی غرض لر

سببیلە، ابن رشد کفر و زندەقیە مەتەم اولار و خلیفە نین دستورویلا کیتابلاری یاندریلار و و ابن رشد دا قرطە نین ۵۰ کیلومتریلگیندە یهودی قبیلەسی اولان بۆلگە یە تبعید اولار، سونرالار بعضی بۆیوکلرین شفاعتی ایلە مراکش - قاییدار و هـ ۵۹۵ (م. ۱۲۰۰) ایلیندە ۷۲ یاشیندا دونیاسین دییشر. و سونرا دا اونون جسدین قرطە یە آپاریب، اورادا قویلارلار.

بو تاریخلرە عطفاً دئمک اولار، ابن رشد تهافت التهافت کیتابینی حدودا ۵۷۶-۵۸۰ (م. ۱۱۸۱-۱۱۸۵) ایللرینین آرالاریندا یعنی هـ ۵۷۸ (م. ۱۱۸۳) دە یازار.

مقاله نین عنوانی حاقددا دئیلمەلیدیرکی اگر سۆھرەوردی ایلە ابن رشدو اسلامی فلسفە نین سون بۆیوک فیلسوفلاری نظردە آلارساق، اولوم ایللری اساسیندا، ابن رشد سون فیلسوف سایلیر، یوخاریداکی سۆزلرە عطفاً، سۆھرەوردی ایلە ابن رشدون ان معرف کیتابلارینین یازیلما تاریخینە باخارساق، حکمت الاشراق ان آزیندان دۆرد ایل ابن رشدون کیتابیندان سونرا یازیلدیغینا گۆرە، سۆھرە وردی نی کلاسیک اسلامی فلسفە نین سون فیلسوفو اولاراق آدلانیردیم.

سۆزلوک: آیریلیقچی: شعوبی. آیریلیقچیلیق: شعوبیە. سترگی: شهود (intuition). عاغیلچیلیق:

راسیونالیسم، (فارسجا: عقل گرایی). یۆنەلیمسلیک (قصیدیت، Intentionality)

۸- قایناقلار

- ۱- اشعری و معتزله و اهل حدیث، سید محسن موسوی زاده.
- ۲- تهافت الفلاسفه، غزالی، ترجمه دکتر علی اصغر حلبی، چاپ ۱۳۹۳، جامی.
- ۳- تهافت التهافت، ابن رشد، ترجمه دکتر حلبی، چاپ اول ۱۳۸۴، انتشارات جامی.
- ۴- آچیق توپلوم ودوشمانلاری، کارل پوپر، چئویرین: جفرلی، سومرنشر ۱۳۹۷
- ۵- ارتباط فلسفه با ادبیات، با نگرشی بر شعر برخی شاعران پارسی گوی، رضا واعظی (کارشناس ارشد زبان و ادبیات دانشگاه تبریز)، حسین احدی (مدرس دانشگاه محقق اردبیلی).
- ۶- تکفیر شدگان و قربانیان علم و عقل و اندیشه، پرویز صانعی، اختر، ۱۲۹۴، ۳۶۰ صفحه.
- ۷- قفل اسطوره ارسطو، احمد رضایی، استادیار دانشگاه قم.
- ۸- تورک ادبیاتیندا ایلک متصوفلر، فؤاد کۆپرولو.
- ۹- غزالی دن ملاصدرا یا، یازار: اسماعیل جفرلی.
- ۱۰- حکمت الاشراق، تالیف شیخ شهاب الدین یحیی سهروردی، ترجمه و شرح دکتر سید جعفر سجادی، موسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴، چاپ ۱۱.
- ۱۱- کتاب زبان و ادبیات تورکی آذربایجان، رضا همراز.

- ۱۲- موسی ھریسی نژاد، پاسخ یاوه سرایان در باره آذربایجانی های ترک تبار و زبان اباً عن جدأ،
- ۱۳- تاملی در زندگی و شعر حکیم ھیدجی، دکتر باقر صدری نیا، مہناز ابھری. نامہ فرهنگ اذربایجان شرقی، فصلنامہ پژوهشی و فرهنگی، ادراہ کل فرهنگ و ارشاد آذربایجان شرقی. دورہ جدید، سال اول، شمارہ دوم پاییز ۱۳۹۳.)
- ۱۴- فلسفہ نین اساسلاری، تولین بومین، کۆچورن: اسماعیل جفرلی، سومرنشر ۲. چاپ، ۱۳۹۷
- ۱۵- جویزچی فلسفہ تاریخی، احمد جویزچی، کۆچورن: اسماعیل جفرلی، ۲. چاپ، ۱۳۹۷
- ۱۶- حدیقہ السعدا، حکیم محمد فضولی. کۆچورن: اسماعیل جفرلی، ۱. چاپ، ۱۳۹۸
- ۱۷- ارک سۆزلویو ۲ جیلدده، احرار، ۱۳۸۹